

نقش شهدای محراب در ترویج فرهنگ ایثار و شهادت در دفاع مقدس

مهدی بهرامی*
عزیزه کریمی**

<p>جنگ تحمیلی که با گفتمان تشیع به دفاع مقدس تبدیل شد، از مهم‌ترین آزمون‌های انقلاب اسلامی بعد از پیروزی انقلاب بود. در واقع جنگ تحمیلی سبب شد گفتمان تشیع به‌عنوان گفتمان غالب در کشور ایران و جمهوری اسلامی بار دیگر ظرفیت‌های بالقوه‌اش را به‌وسیله نهاد روحانیت و در صدر آن امام خمینی^(ع) نشان دهد و با تبدیل کردن جنگ تحمیلی به مبارزه شرک و باطل علیه توحید و حق آن را به‌عنوان یک امر دینی تلقی کند؛ به‌نحوی که حضور مردم در آن یک وظیفه شرعی خوانده می‌شد. با عجز شدن دین در فرهنگ دفاع مقدس، مقوله ایثار و شهادت یکی از مهم‌ترین موضوعاتی بود که در دفاع مقدس پررنگ شد؛ چراکه حضور در جنگ به‌مثابه ایثار و فداکاری در راه دین و خداوند تبیین شد. در تبیین این مقوله نقش نهاد روحانیت پررنگ و برجسته است. در این میان، یکی از مهم‌ترین تربیون‌هایی که در شهرهای مختلف با تدبیر امام خمینی^(ع) برای نهاد روحانیت مهیا شد، تربیون نماز جمعه بود که هر هفته به امامت یکی از نمایندگان امام خمینی^(ع) که عموماً مجتهد بودند در شهرهای مختلف برگزار می‌شد. هدف این مقاله بررسی نقش شهدای محراب در تربیون نماز جمعه و در قامت امام جمعه در گسترش فرهنگ ایثار و شهادت است.</p>	چکیده		
<p>واژگان کلیدی: ایثار و شهادت، شهید، شهدای محراب، ائمه جمعه، دفاع مقدس.</p>			

مقدمه

بزرگ خاورمیانه در خطر دیدند. کشورهایی از جمله آمریکا که دستشان را از منافع فراوانی که در ایران نصیبشان می‌شد کوتاه دیدند، با کمک عوامل داخلی و خارجی تلاش فراوانی برای سرنگونی جمهوری اسلامی در مقابل ظلم و ستم و استعمار، منافع خود را در منطقه با پیروزی انقلاب اسلامی و شکل‌گیری نظامی اسلامی - جمهوری در ایران، بسیاری از کشورها با مواضع ایران در مقابل ظلم و ستم و استعمار، منافع خود را در منطقه

* محصل درس خارج حوزه علمیه قم و دانشجوی دکتری دانشگاه ادیان و مذاهب

** کارشناس ارشد جامعه‌شناسی انقلاب اسلامی

سال چهاردهم □ شماره پنجاه و پنجم □ زمستان ۱۳۹۴

و پایان اندیشه‌ای به‌عنوان مقاومت اسلامی کردند. تحمیل جنگ بر ایران در ۱۳۵۹/۶/۳۱ یکی از مهم‌ترین برنامه‌های این گروه علیه ایران بود؛ جنگی که نتیجه‌ای معکوس داشت، چراکه سیر تحولات آن، قدرت نیروی ایمان و اعتقاد به خداوند را که در جهان مدرن به فراموشی سپرده شده بود، نشان داد. در واقع، این نیرو نیرویی بود که نهاد روحانیت سبب تبلور، رشد و اشاعه آن در جامعه شد و باعث شد مردم ایران بعد از جنگ عراق علیه ایران به رهبری امام و یارانش در قالب نهاد روحانیت متحدتر شوند و همراه با نهاد روحانیت از مال و جان خود مایه گذارند تا جنگ تحمیلی که تبدیل به دفاع مقدس شده بود به سرانجامی جز شکست برای عراق و صدام نرسد.

براین اساس، می‌توان گفت که دفاع مقدس به‌عنوان یکی از عرصه‌های مهم و تأثیرگذار انقلاب اسلامی، میدانی سخت و جانفرسا برای نهاد روحانیت و مبارزان انقلابی به شمار می‌آمد. تبیین مبانی جهاد و به عبارتی فرهنگ ایثار و شهادت در اسلام، ارائه تصویری صحیح از باطن دشمن، حمایت‌های مادی و معنوی از جنگ و حتی حضور مستقیم در دفاع مقدس، عرصه فعالیت‌های مهم نهاد روحانیت در جریان دفاع مقدس محسوب می‌شد؛ مباحثی که سبب می‌شد جنگ تحمیلی عملاً به دفاع مقدس و دفاع برای امری مقدس با عنوان حمایت و محافظت از دین اسلامی تبدیل شود.

در واقع نهاد روحانیت در جریان دفاع مقدس به‌عنوان میدانی وسیع و متفاوت، علاوه بر ارتقای بصیرت عمومی مردم در زمینه دین و امور دینی، توانست احساسات خداجویانه و وطن‌دوستانه مردم ایران را برانگیزاند و با ترویج فرهنگ ایثار و شهادت آنها را برای حضور در این امر دینی تشویق و ترغیب کند. به عبارتی، حضور پررنگ دین در همه سطوح انقلاب اسلامی به‌ویژه دفاع مقدس و تلاش بی‌شائبه نهاد روحانیت در ترویج مبانی دینی و حفاظت از دین در جامعه سبب شده است تاریخ پرافتخار انقلاب شکوهمند اسلامی ایران مخصوصاً در هشت سال دفاع مقدس سرشار از ایثار و فداکاری و از خودگذشتگی افرادی باشد که با شهادت خود در راه خداوند به بیگانگان اجازه ندادند شعله‌ای که توسط متدینان و مسلمانان واقعی مکتب جعفری در قرن بیستم، قرن دین‌گریزی، روشن شده است به‌راحتی خاموش شود.

براین اساس می‌توان گفت که نقش فرهنگ ایثار و شهادت در پیروزی انقلاب اسلامی و همچنین دفاع مقدس بسیار مهم و اساسی بوده است؛ به‌نحوی که اگر چنین مقوله‌ای وجود نداشت هیچ انگیزه‌ای برای مردم جهت دفاع از کیان اسلام و انقلاب و حضور در جنگ تحمیلی وجود نداشت و بدون حضور همه‌جانبه مردم، حفظ انقلاب اسلامی و پیروزی در دفاع مقدس امکان‌پذیر نبود. از همین لحاظ و به‌واسطه اهمیت و ارزش این مقوله در دفاع مقدس، نقش نهاد روحانیت و مخصوصاً امامان جمعه در طول دفاع مقدس بسیار مهم و پررنگ به نظر می‌رسد.

بنابراین در این مقاله سعی شده است با تشریح نهاد روحانیت و جایگاه نماز جمعه در اسلام و سال‌های اولیه انقلاب اسلامی با مطالعه موردی شهدای محراب به‌دلیل اهمیت و شهادت آنها به‌دست منافقین در دوران اولیه دفاع مقدس، نقش آنان براساس خطبه‌های نماز جمعه و فعالیت‌های آنها در خصوص شهدا و بازماندگان شهدا تبیین شود.

نهاد روحانیت

هر شکل ممکن میراث فکری اهل بیت^(ع) را نسل به نسل منتقل کردند.^۳

با شروع مبارزات امام خمینی^(ع) به‌عنوان یک فرد برخاسته از نهاد روحانیت، کارگزاران این نهاد مخصوصاً علما و مراجع، به جایگاهی که اسلام برای آنها در جامعه در نظر گرفته بود دست یافتند و مردم هم با علم به این جایگاه پشت سر آنها حرکت کردند. با شروع مبارزات بی‌امان امام خمینی^(ع) درمقابل رژیم پهلوی، عده زیادی از علما، روحانیان، طلاب فاضل و نیروهای مذهبی از قشرهای مختلف، به فعالیت‌های سیاسی و فرهنگی گسترده‌ای دست زدند و درحقیقت ورود امام به عرصه مبارزه سبب ورود نهاد روحانیت به صحنه مبارزه و جهاد علیه کفر شد. رژیم شاه که حکومت خود را در معرض خطر می‌دید، درصدد مقابله با فعالیت‌های این نهاد برآمد و از این‌رو، گروهی را تبعید و عده‌ای را ممنوع‌المنبر کرد، بسیاری را به زندان انداخت و تعدادی را در گوشه‌های زندان به شهادت رساند.

قدرت نهاد روحانیت به‌طور عام و مرجعیت به‌طور خاص در استفاده از ابزارهای ارتباطی میان‌فردی و شکل‌دهی شبکه‌های اجتماعی نهفته است. مکتب تشیع آیین‌های جمعی بسیاری دارد که از مهم‌ترین آنها برپایی عزاداری برای امام حسین^(ع) و سایر ائمه است؛ آئینی که شهید و شهادت در راه خداوند و حفظ اسلام یکی از مهم‌ترین و اساسی‌ترین استوانه آن می‌باشد، چراکه امام حسین^(ع) برای حفظ دین جدش، خود، خانواده و یارانش را در یک جنگ نابرابر فدا کرد و رضایت خداوند را برای خود و همراهانش خرید. از دیگر مراسم مهم مذهبی که بعد از سال‌ها فراموشی بعد از انقلاب اسلامی ایران دوباره اجرا می‌شد نماز جمعه بود؛ نمازی که دو خطبه دارد و از مهم‌ترین مسائل مطرح‌شده در آن باید مسائل سیاسی و

در مکتب تشیع باب اجتهاد همچنان مفتوح مانده و این خود نه‌تنها موجب رشد و شکوفایی فقه شیعه شده، بلکه موضوع اجتهاد و تقلید به مکتب تشیع اهمیت و اعتباری خاص بخشیده است. براین‌اساس، شیعیان یا باید خود مجتهدی عادل و آگاه به مسائل فقهی و علوم مربوطه باشند یا از مجتهدی جامع‌الشرایط که به مرجع تقلید مشهور و صاحب رساله عملیه است، تقلید کنند. طبیعی است که به‌خاطر دسترسی نداشتن همه مردم در نقاط مختلف به مراجع تقلید، روحانیان نقش رابط و منتقل‌کننده افکار و نظریات آنها را دارند و بدون آنکه سلسله مراتبی خاص به وجود آورند به‌عنوان واسطه میان رهبران بزرگ مذهبی و مردم نقش مهمی را بر عهده می‌گیرند. آنها درواقع نظرات و فتاوی مراجع را برای مردم در مساجد و منابر بازگو کرده، متقابلاً مسائل و مشکلات مردم را به رهبران مذهبی منتقل می‌کنند.^۱

بنابراین روحانیت شیعه و در رأس آن مرجعیت از منظر جامعه‌شناختی، به طبقه یا گروه رسمی مبلغ، مروج و مفسر مذهب تشیع که به‌صورت زنده و مداوم، نقش خود را در جامعه ایفا می‌کند، اطلاق می‌شود. به تعبیر امام خمینی^(ع) مراجع با توجه به تحصیل در حوزه‌های علمیه به‌عنوان "کارمندان اسلام"، حفظ اسلام در همه ابعادش را وظیفه خود می‌دانند.^۲

درواقع مراجع تقلید یا عالمان دین که در بالاترین رتبه نهاد روحانیت جای گرفته‌اند و در عصر غیبت جانشین امامان معصوم^(ع) در امور تشریحی به حساب می‌آیند، با اقتدا به آن بزرگواران در سخت‌ترین شرایط از هیچ تلاشی برای ترویج معارف اسلامی فروگذار نکردند و باوجود تضییقات حکومت‌ها، کتاب نوشتند، درس دادند و تبلیغ کردند و به

این اتفاقات است.^۴ از همین روست که روز و شب جمعه در میان ایام هفته اهمیت خاصی دارد و برای آن آداب و اعمال خاصی در نظر گرفته شده و از آن با عناوینی چون سید ایام، افضل ایام و روز عید یاد شده است.^۵

یکی از مهم‌ترین اعمالی که برای این روز بیان شده نماز جمعه است. یکی از دلایل اهمیت آن وجود خطبه‌هایی در این نماز است که برای حاکمان مسلمان، فرصتی مناسب را فراهم می‌کند تا ضمن برقراری ارتباط با مردم، از امکانات رسانه‌ای این روز نیز به‌خوبی استفاده کنند. اعلام تغییر خلیفه، سلطان یا حاکمان رده‌های پایین‌تر، ولایت‌عهدی، اخذ بیعت از مردم، اعلام براندازی، شورش یا استقلال و خودمختاری، عزل و نصب کارگزاران ارشد، اعلام فرمان‌های حکومتی، ضرب سکه جدید، لعن مخالفان، معرفی مدرّسان جدید مدرسه‌های بزرگ و... معمولاً قبل یا بعد از ادا نماز جمعه یا در ضمن ایراد خطبه این نماز انجام می‌گرفت. نماز جمعه همچون نمازهای عید، برای نمایش قدرت و شکوه مسلمانان و حکومت اسلامی تلقی می‌شد.

بنابراین با استناد به آیه نهم سوره جمعه که می‌فرماید «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا نُودِيَ لِلصَّلَاةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ فَاسْعَوْا إِلَىٰ ذِكْرِ اللَّهِ وَذَرُوا الْبَيْعَ ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ؛ ای کسانی که ایمان آورده‌اید، چون در روز جمعه برای نماز جمعه بانگ اذان داده شد، به‌سوی نماز که ذکر خداست بشتابید و دادوستد و دیگر کارها را واگذارید. این برای شما بهتر است اگر بدانید»، می‌توان گفت این امر در زمان پیامبر گرامی اسلام رایج بوده و حتی به‌نظر برخی از تاریخ‌نویسان، اولین نماز جمعه در مدینه و به امامت خود پیامبر اکرم (ص) اقامه شده است. برخی دیگر معتقدند این نماز نخستین نماز جمعه پیامبر اکرم (ص) بوده است نه اولین نماز جمعه در صدر اسلام. پس از عصر نبوی، براساس گزارش‌های تاریخی، اقامه

مربوط به اسلام و دنیای اسلامی باشد. البته مناسبت‌های دیگری مانند عید فطر، عید غدیر، شب‌های قدر و... هم هستند که همگی اشکالی جمعی دارند و در سال‌هایی که رسانه‌های جمعی به‌صورت امروزی در اختیار ما نبود، نهاد روحانیت از طریق شبکه‌ای که در میان مراجع، علما، روحانیون و شاگردان آنها ایجاد شده بود پیام‌های مد نظر خود را به‌سرعت به مردم منتقل می‌کردند.

نماز جمعه

به‌طور کلی برای پی‌بردن به اهمیت نماز جمعه باید نخست اهمیت خودروز جمعه را دریافت. روز جمعه در اسلام روز مبارکی است و روایات متعددی درباره اهمیت و ارزش شب و روز جمعه از ائمه معصومین^(ع) نقل شده است. براساس روایات می‌توان گفت وقایع تاریخی مهمی در این روز رخ داده است یا رخ خواهد داد. خلقت حضرت

روحانیت شیعه و در رأس آن مرجعیت از منظر جامعه‌شناختی، به طبقه یا گروه رسمی مبلغ، مروج و مفسر مذهب تشیع که به‌صورت زنده و مداوم، نقش خود را در جامعه ایفا می‌کند، اطلاق می‌شود.

آدم^(ع) و حوا^(ع)، هبوط آنها به زمین، پذیرفته‌شدن توبه آدم^(ع) و وفات او، خاموش شدن آتش نمرود بر حضرت ابراهیم^(ع)، فرستاده‌شدن قربانی برای حضرت ابراهیم^(ع)، برداشته‌شدن بلا از حضرت ایوب^(ع)، ولادت پیامبر اکرم (ص) و برخی معصومان^(ع) (از جمله حضرت علی^(ع) و حضرت فاطمه^(ص) و حضرت مهدی^(ع))، واقعه غدیر خم، ازدواج حضرت علی^(ع) و حضرت زهرا^(ص)، شهادت برخی بزرگان (از جمله امام حسین^(ع)، امام کاظم^(ع) و امام رضا^(ع) و زیدبن علی)، ظهور امام زمان (عج)، نابودی لشکر سفیانی، کشته‌شدن دجال، و برپاشدن قیامت از جمله

خمینی^(۵) اساساً دینی بود و مورد اقبال مردم بود، اقامه نماز جمعه در شهرهای مختلف کشور پر رونق شد؛ به نحوی که به یکی از مهم‌ترین تریبون‌های نظام اسلامی مبدل گشت. امام خمینی^(۶) با درک نیروی مترکام امت در تجمعات نماز جمعه و فهم اینکه نماز جمعه می‌تواند بستری مناسب برای طرح موضوعات مهم سیاسی، تجهیز عمومی، آگاهی‌بخشی ملی و بسیج توده‌ها و خنثی‌سازی توطئه‌ها باشد، معتقد بود با توجه به وضع زمان و احتیاج مسلمانان در هر منطقه به اتحاد و هم‌بستگی بیشتر و آشنایی بهتر با مسائل روز و وظایف خطیری که دارند، مقتضی است در هر محل، روزهای جمعه اقامه نماز جمعه بشود و در ضمن انجام این فریضه الهی، هدف مزبور به خوبی تأمین شود.^{۱۳} این تیزبینی و باریک‌بینی امام و لبیک امت شیعه ایرانی به این حرکت ایشان سبب شد که نماز جمعه به‌عنوان مهم‌ترین تجمع سیاسی اجتماعی شمرده شود. از همین رو، منافقان برنامه‌های متعددی را برای ترور امامان جمعه تأثیرگذار در شهرهای بزرگ طرح‌ریزی کردند؛ به طوری که

نماز جمعه در دوره خلفای نخستین و نیز در دوره حکومت حضرت علی^(ع) (۳۵-۴۰) و امام حسن^(ع) (سال ۴۰) متداول بود.^{۱۴} خلفا، امامان جمعه مرکز خلافت را منصوب می‌کردند و انتخاب خطبای جمعه ولایات برعهده امیران و والیان بود.^{۱۵} بر پایه برخی احادیث، امامان شیعه^(ع) و پیروان ایشان، از باب تقیه یا به دلایلی دیگر، گاه در مراسم نماز جمعه شرکت می‌کردند.^{۱۶} همچنین گاهی مخالفان حکومت‌ها، برای ابراز مخالفت خود، از شرکت کردن در نماز جمعه خودداری می‌کردند.^{۱۷}

اگرچه نماز جمعه در دوران قاجار و پهلوی به‌واسطه اینکه امامت جمعه از طریق حکومت منصوب می‌شد و حاکمان این دوره‌ها مورد تأیید علما و فقها نبودند و همچنین امامان جمعه نیز غالباً از مقبولیت عموم برخوردار نبودند، این امر چندان رونق نداشت.^{۱۸} اما بعد از پیروزی انقلاب اسلامی با تدبیر امام خمینی^(۵) این امر رونق یافت و امام خمینی^(۵) برای اقامه نماز جمعه نمایندگان را به شهرهای مختلف اعزام کرد و چون انقلاب و حکومت جدید به رهبری امام

از راست آیت‌الله مدنی امام‌جمعه تبریز و آیت‌الله دستغیب امام‌جمعه شیراز از شهدای محراب

هدایت نمایندگان امام در خدمت انقلاب اسلامی قرار دهد؛ به طوری که هر تحلیل گر سیاسی در آن زمان با رصد وقایع کشور به راحتی می توانست سنگینی این وزنه ها را در نقاط مختلف ایران حس کند. بدون تردید فعالیت های مستمر و مؤثر نمایندگان امام^(۶) همچون آیات عظام مدنی، دستغیب، صدوقی و اشرفی اصفهانی در سال های آغازین دفاع مقدس بود که دشمنان و منافقان را بر آن داشت که دفعات متعدد اقدام به ترور این شخصیت های بزرگ دینی و سیاسی کرده و بالاخره مردم و انقلاب را از وجود این شخصیت های برجسته محروم کنند. بی شک شهادت این افراد که همه زندگی خود را وقف اسلام و کمک به مردم و انقلاب اسلامی کرده بودند و از یاران نزدیک امام^(۶) به شمار می آمدند، برای ایشان بسیار سخت و ناراحت کننده بود؛ به طوری که این ناراحتی و حزن در همه اطلاعیه هایی که امام بزرگوار برای شهادت هر کدام از این بزرگان داده بود کاملاً مشهود است.

اولین شهید محراب در جریان دفاع مقدس آیت الله مدنی تبریزی بود. اگر چه شهید سید محمدعلی قاضی طباطبایی اولین شهید امام جمعه در شهر تبریز در جریان بعد از انقلاب اسلامی بود که در تاریخ ۱۳۵۸/۸/۱۰ به شهادت رسید، اما چون قبل از آغاز دفاع مقدس به شهادت رسیده اند نمی توان مطالبی درباره تأثیر گذاری در دفاع مقدس از ایشان بیان کرد.^{۱۶} آیت الله مدنی تبریزی اولین کسی بود که در جریان انقلاب در سال ۱۳۴۲ در نجف از امام تبعیت کرد و در انتشار تلگرام آیت الله حکیم به همین مناسبت نقش بسزایی داشت. تحت نظر ایشان عده ای از علمای نجف برای افشاگری چهره طاغوت در ایران و همچنین به امر امام به منظور تدریس علوم دینی به خرم آباد رفتند و حوزه علمیه کمالیه در آنجا با تلاش ایشان تأسیس شد. وی در این مدت به مبارزات سیاسی خود ادامه داد و در این راه، بارها دستگیر و تبعید

در فاصله سال های ۱۳۵۸ تا ۱۳۶۱ توانستند چند تن از امامان برجسته جمعه را به شهادت برسانند. آیت الله سید محمدعلی قاضی طباطبایی (شهادت در ۱۳۵۸ ش)، سید اسدالله مدنی (شهادت در ۱۳۶۰ ش) در تبریز، سید عبدالحسین دستغیب شیرازی (شهادت در ۱۳۶۰ ش) در شیراز، محمد صدوقی (شهادت در ۱۳۶۱ ش) در یزد و عطاءالله اشرفی اصفهانی (شهادت در ۱۳۶۱ ش) در کرمانشاه از این افراد بودند.^{۱۴}

شهدای محراب

انقلاب اسلامی ایران با پشتوانه اندیشه سیاسی اسلام به رهبری امام خمینی^(۶) و حمایت همه جانبه نهاد روحانیت، علما و روحانیون شهرهای مختلف ایران پیروز شد. بدون تردید حمایت همه جانبه دیگر علمای اسلام در نقاط مختلف ایران و حتی جهان در پیروزی انقلاب اسلامی بی تأثیر نبود؛ تا

حدی که می توان گفت این حمایت ها بسیار مؤثر و ثمربخش بود. از همین رو، امام خمینی^(۶) با درک این مطلب که حضور یک عالم فقیه در هر شهر می تواند شهرهای مختلف را به یک پایگاه مستحکم برای حمایت از انقلاب اسلامی تبدیل کند.^{۱۵} برخی از علمای برجسته و متعهد به اندیشه سیاسی اسلام و انقلاب اسلامی را بعد از پیروزی انقلاب در کسوت امام جمعه به شهرهای مختلف گسیل داشت.

دقت و توجه امام به این موضوع توانست شهرهای مختلف کشور را به صورت یکپارچه و در لوای رهبری و

تیزبینی و باریک بینی امام خمینی و لیبیک ملت ایران به این حرکت ایشان سبب شد که نماز جمعه به عنوان مهم ترین تجمع سیاسی اجتماعی شمرده شود. از همین رو، منافقان برنامه های متعددی را برای ترور امامان جمعه تأثیرگذار در شهرهای بزرگ طرح ریزی کردند.

آیت‌الله صدوقی امام‌جمعه یزد و محمد بروجردی فرمانده سپاه کردستان

می‌بخشید. وی پس از پیروزی انقلاب اسلامی از طرف امام خمینی به سمت نماینده ایشان و امام جمعه شیراز منصوب شد؛ تا اینکه در روز بیستم آذر ۱۳۶۰ هنگام رفتن به نماز جمعه به شهادت رسید.^{۱۸}

آیت‌الله محمد صدوقی سومین شهید محراب در جریان دفاع مقدس بود. او از همان آغاز تحصیل در حوزه عملیه قم با امام خمینی آشنا شد. وی در دورانی که فدائیان اسلام مبارزات مسلحانه خود را علیه رژیم دیکتاتور شاه آغاز کردند، از ایشان حمایت‌های بسیاری کرد. شهید صدوقی در حدود ۱۳۷۰ق، بنا به خواهش مراجع عظام قم، برای رهبری مردم خطه کویر و جنوب به استان یزد رفت و با شروع نهضت عظیم در سال‌های ۱۳۴۱ و ۱۳۴۲ و بعد از آن، مبارزات سیاسی خود را ادامه داد. شهید صدوقی به‌عنوان امام جمعه و نماینده امام خمینی^(ع) در یزد را به جرئت می‌توان از سرسخت‌ترین و پرقدرت‌ترین مخالفان خطوط انحراف، ارتجاع و ملی‌گرایی و لیبرالیسم و امثال اینها در بعد از انقلاب دانست. سرانجام شهید صدوقی در دهم ماه مبارک رمضان

شد. بعد از پیروزی انقلاب، مردم همدان آیت‌الله مدنی را به نمایندگی مجلس خبرگان انتخاب کردند و ایشان بعد از شهادت آیت‌الله قاضی طباطبایی از سوی امام خمینی^(ع) به سمت امام جمعه و نماینده امام در تبریز منصوب شد. شهید مدنی بعد از ظهر روز جمعه، بیستم شهریور ۱۳۶۰ پس از آنکه خطبه‌های نماز جمعه به پایان رسید، در سن ۶۷ سالگی به‌دست منافقین به شهادت رسید.^{۱۷}

دومین شهید محراب در جریان دفاع مقدس آیت‌الله عبدالحسین دستغیب بود. او پس از بازگشت از نجف و کسب درجه اجتهاد در شیراز به سرپرستی حوزه علمیه و تربیت طلاب و ارشاد مردم مشغول شد. وی در کنار تعلیم و تربیت از مبارزه سیاسی با رژیم دست‌نشانده پهلوی نیز غافل نشد و در این راه از سال ۱۳۴۲ تا ۱۳۵۷ چندین نوبت دستگیر، زندانی و تبعید شد. این مجتهد مجاهد در حرکت‌دادن به مبارزات مردم مسلمان فارس علیه رژیم شاه نقش بسیار مهم و مؤثری داشت. افشاگری‌های بی‌پروا و به‌موقع او، حرکت‌های اسلامی مردم فارس را عمق بیشتری

در حقیقت چه در طول دفاع مقدس و چه قبل از آن در جریان برقراری جمهوری اسلامی و حفظ آن، ائمه جمعه به‌عنوان یکی از مهم‌ترین رسانه‌های نظام اسلامی توانستند به‌صورت یک زیرساخت قوی در جامعه باعث شکل‌گیری نیرویی اجتماعی به نام بسیج، فرهنگ ایثار و شهادت و هماهنگی برای حضور در همه عرصه‌های سیاسی، اجتماعی و فرهنگی شوند. ائمه جمعه در جایی که دشمنان با خیال خام خود با حمله صدام به ایران کار جمهوری اسلامی را یکسره می‌دانستند، توانستند با بیرون آوردن مردم و همچنین نسل جوان از انزوای سیاسی اجتماعی و تقویت اعتقادات دینی و تبیین دقیق فرهنگ ایثار و شهادت و ارزش آن از دیدگاه اسلام و استوار کردن این باور، یک شبکه ارتباطی وسیع را در جامعه ایجاد کنند. خطبه‌های نماز جمعه به‌عنوان یک سلاح بسیار قوی فرهنگی توانست واجدان اجتماعی سیاسی جوانان را با توجه به روحیه دینی آنان برانگیزاند و توجه همه مردم را به حضور در جبهه‌های جنگ برای جانفشانی در راه اسلام و مسلمین با الگو گرفتن از امام حسین^(ع) جلب کند.

بدون تردید تأثیر سخنان ائمه جمعه و فعالیت‌های آنان را در تبدیل نماز جمعه به یک سنگر مستحکم در پشت جبهه که همواره جانفشانی و شهادت را براساس اندیشه جهاد در اسلام برای حفظ کیان اسلام و مسلمین یکی از وظایف مؤمنان عنوان می‌کردند نباید از یاد برد. تبیین و تشریح جهاد، شهید و شهادت و پرداختن به موضوعات مربوط به آن که هم به‌عنوان یک موضوع سیاسی در مقوله جهاد و هم به‌عنوان یک وظیفه شرعی به‌شمار می‌آمد در طول خطبه اول و دوم سبب تشویق و ترغیب همه نمازگزاران برای اعزام به جبهه بود؛ به‌طوری‌که براساس آمار ارائه‌شده در تاریخ ۱۳۶۱/۱۰/۳ حدود ۳۰۰۰ نفر نیروی بسیجی و در تاریخ

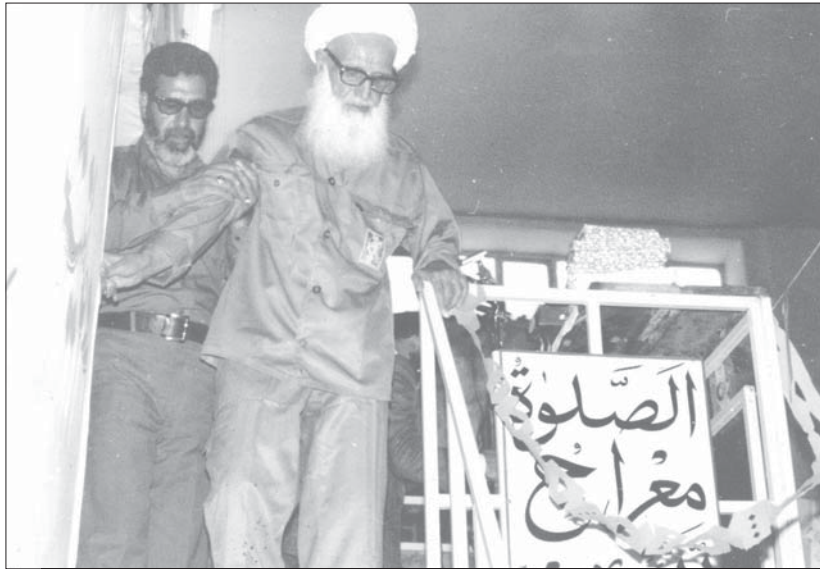
مطابق با یازدهم تیر ۱۳۶۱ پس از ادای نماز جمعه به‌دست منافقان به شهادت رسید.^{۱۹}

چهارمین شهید محراب در جریان دفاع مقدس آیت‌الله عطاءالله اشرفی اصفهانی بود. وی دروس مقدماتی حوزه را در اصفهان خواند و سپس رهسپار قم شد و از محضر آیات عظام خوانساری، حجت و صدر کسب علم کرد. وی در سال ۱۳۳۴ برای نشر معارف اسلامی با هجرت به باختران مبارزات سیاسی خود را علیه رژیم شاه شروع کرد و بارها در این راه دستگیر و زندانی شد. وی بعد از پیروزی انقلاب اسلامی از سوی امام خمینی در سال ۱۳۵۸ به امامت جمعه شهر باختران (کرمانشاه) منصوب شد و در همین کسوت در سال ۱۳۶۰ روز ۲۲ ماه مبارک رمضان در حال رفتن به مسجد برای اقامه نماز ظهر بعد از چندین سوءقصد به‌دست منافقان به شهادت رسید.^{۲۰}

آیت‌الله مدنی تبریزی اولین کسی بود که در جریان انقلاب در سال ۱۳۴۲ در نجف از امام تبعیت کرد و در انتشار تلگرام آیت‌الله حکیم به همین مناسبت نقش بسزایی داشت.

نقش شهدای محراب در تبیین مفاهیم شهید و شهادت در دفاع مقدس

همان‌طور که بیان شد، یکی از مهم‌ترین شاخصه‌ها و خصوصیت‌های نماز جمعه از صدر اسلام به‌واسطه وجود دو خطبه که جزئی از نماز است کارکردهای سیاسی اجتماعی آن می‌باشد. درحقیقت نماز جمعه مرکز تصمیم‌گیری‌های اجتماعی - سیاسی در امور مهم جامعه، نظیر جنگ و لشکرکشی و بسیج عمومی برای کارهای عام‌المنفعه بوده است.^{۲۱}

آیت‌الله اشرفی اصفهانی امام جمعه کرمانشاه در لباس رزم

می‌باشد. جهت سومی که در عملکرد شهدای محراب قابل بررسی و تأمل است احترام آنان به خانواده شهدا و تأکید به مردم برای احترام گذاشتن به آنها به‌عنوان کسانی است که مهم‌ترین سرمایه‌های خود را در راه دفاع از کیان اسلام و مسلمین فدا کرده‌اند.

الف) تبیین شهید و شهادت در اندیشه شهدای محراب در خطبه‌های نماز جمعه

براساس آمار به‌دست‌آمده از سخنان و خطبه‌های نماز جمعه شهدای محراب به نظر می‌رسد که مفهوم شهید و شهادت یکی از مهم‌ترین مفاهیمی بوده است که در خطبه‌های نماز جمعه به آن پرداخته می‌شده است و این شهدا همواره از این کلمات و مفاهیم مرتبط با آن در خطبه‌های نماز جمعه استفاده می‌کردند. براساس آماری که نگارنده مقاله از خطبه‌های نماز جمعه شهدای محراب به دست آورده است، از مجموع ۲۰ خطبه نماز جمعه موردبررسی، در حدود ۷۰ درصد به انحای مختلف به این مفهوم پرداخته شده است

۱۳۶۱/۱۱/۱۵ نیز ۳۰۰۰ بسیجی دیگر از نماز جمعه شهر تهران به جبهه اعزام شدند.^{۲۲}

به‌هرجهت، به‌واسطه اینکه یکی از مهم‌ترین دلایل سوءقصد و ترور شهدای محراب فعالیت‌های سیاسی اجتماعی آنها براساس آموزه‌های امام خمینی^(ع) و تبیین امور مربوط به انقلاب به‌ویژه دفاع مقدس و همچنین فعالیت‌های بی‌دریغ آنها در این راه بوده، فعالیت‌ها و سخنان این بزرگواران در خصوص تبیین مقوله شهید و شهادت و حضور مردم برای جانفشانی در راه دین از چند جهت قابل بررسی است. نقش ائمه جمعه در تبیین مقوله شهید و شهادت در راه اسلام و جایگاه شهید نزد خداوند بر پایه قرآن و روایات و الگو قراردادن امام حسین^(ع) یکی از مهم‌ترین جهاتی است که در خصوص شهدای محراب قابل تبیین و بررسی است. جهت دومی که در این باره باید بررسی شود شرکت آنها در تشییع جنازه شهدا و توصیه به مردم برای شرکت در این مراسم و تبیین این موضوع است که حضور در تشییع جنازه شهدا به‌مثابه احترام به خون شهدا و یک امر مذهبی

خدا نصیبشان کرده است شادمان‌اند و به آنها که در پی‌شان هستند و هنوز به آنها نپیوسته‌اند بشارت می‌دهند که بیمی بر آنها نیست و اندوهگین نشوند. آنان را مژده نعمت و فضل خدا می‌دهند و خدا پاداش مؤمنان را تبه نمی‌کند.^{۲۳} به واسطه اینکه در این آیه صراحت در تبیین مقام شهید و شهادت زیاد است و خداوند تبارک و تعالی به روشنی از مقام شهید نزد خود پرده برداشته است، کاربرد این آیه در سخنان این شهدای بزرگوار زیاد بوده است.^{۲۴}

شهید اشرفی اصفهانی در یکی از خطبه‌ها در خصوص اجر شهید می‌فرماید که در اجر شهید و شهادت همین بس که براساس روایتی که از پیامبر اسلام (ص) نقل شده است خداوند با هر کسی سخن گفت از ورای حجاب سخن گفت، به غیر از شهید؛ چراکه خداوند در جنگ احد با پدر جابر بن عبدالله انصاری که شهید شد بلاواسطه سخن گفت. خداوند در این خطاب به جابر فرمود چه می‌خواهی جابر؟ جابر گفت اول اینکه به دنیا برنگردم؛ که خداوند گفت تو به دنیا بر نخواهی گشت. جابر گفت دومین خواسته من این است که بستگان و نزدیکان من در دنیا از وضع من در آخرت و برزخ مطلع شوند و بفهمند که وضعیت من در اینجا چگونه است؛ و خداوند از همین رو آیات ۱۶۹ الی ۱۷۱ سوره آل عمران را نازل کرد.^{۲۵}

ایشان همچنین در همین خطبه اضافه می‌کنند که مقام شهید به قدری بالاست که آرزوی همه شهیدان این است که در اعتلای کلمه توحید بارها زنده شوند و دوباره شهید شوند. یکی از آیات قرآن کریم درباره شهید و شهادت آیه ۲۳ سوره احزاب است که خداوند در این آیه می‌فرماید: «مِنَ الْمُؤْمِنِينَ رِجَالٌ صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللَّهَ عَلَيْهِ فَمِنْهُمْ مَّن قَضَىٰ نَحْبَهُ وَمِنْهُمْ مَّن يَنْتَظِرُ وَمَا بَدَّلُوا تَبْدِيلًا؛ از مؤمنان مردانی هستند که به پیمانی که با خدا بسته بودند وفا کردند، بعضی

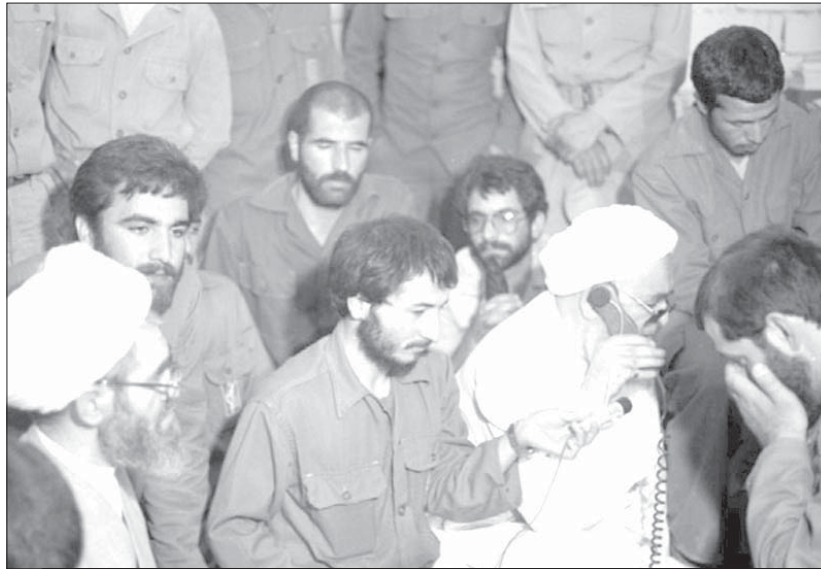
و شهدای محراب هرکدام در مجموعه این بیست خطبه مورد بررسی به تشریح فرهنگ ایثار و شهادت در اسلام و نقش آن در زنده نگه داشتن اسلام پرداخته‌اند یا به نقش محوری امام حسین (ع) در زنده نگه داشتن دین اسلام اشاره کرده‌اند و قیام عاشورا را الگوی انقلاب اسلامی خوانده‌اند. برایین اساس، می‌توان گفت ترویج فرهنگ ایثار و شهادت و تشریح آن توسط شهدای محراب از مهم‌ترین و اصلی‌ترین کارویژه‌های شهدای محراب بوده است. اهمیت این

کارویژه در دوران دفاع مقدس سبب شده بود که شهدای محراب همواره با استناد به قرآن و روایات در خصوص جایگاه شهید و شهادت و مجاهدین فی سبیل الله و کسانی که در محضر رسول الله (ص) شهید شدند سخن بگویند.

یکی از آیاتی که همواره در سخن و کلام این شهدای بزرگوار برای ترویج فرهنگ شهادت در میان جامعه

مورد استفاده قرار می‌گرفته، آیات ۱۶۹ الی ۱۷۱ سوره آل عمران است که خداوند در این آیات وضعیت شهدا را در آخرت تبیین و تشریح می‌کند و می‌فرماید: «وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْواتًا بَلْ أَحْيَاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يَرْزُقُونَ فَرِحِينَ بِمَا آتَاهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ وَيَسْتَبْشِرُونَ بِالَّذِينَ لَمْ يَلْحَقُوا بِهِمْ مِنْ خَلْفِهِمْ أَلَّا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ يَسْتَبْشِرُونَ بِنِعْمَةِ اللَّهِ وَفَضْلٍ وَأَنَّ اللَّهَ لَا يَضِيعُ أَجْرَ الْمُؤْمِنِينَ؛ کسانی را که در راه خدا کشته شده‌اند مرده میندار، بلکه زنده‌اند و نزد پروردگارشان به ایشان روزی می‌دهند. از فضیلتی که

آیت‌الله عبدالحسین دستغیب
از سال ۱۳۴۲ تا ۱۳۵۷ چندین
نوبت دستگیر، زندانی و
تبعید شد. این مجتهد مجاهد
در حرکت دادن به مبارزات
مردم مسلمان فارس علیه
رژیم شاه نقش بسیار مهم و
مؤثری داشت.

آیت‌الله صدوقی امام‌جمعه یزد، محمد الهیاری تاریخ‌نگار و راوی مرکز و آیت‌الله مشکینی در سنگر قرارگاه کربلا در علمیات بیت المقدس

احترام به شهید واجب است؛ چراکه پیامبران و خداوند به شهید احترام می‌گذارند. ایشان در تشریح این سخن خود به آیات ۳۸ به بعد سوره مبارکه عبس استناد می‌کند که می‌فرماید «وَجُوهٌ يَوْمَئِذٍ مُّسْفِرَةٌ ضَاحِكَةٌ مُّسْتَبْشِرَةٌ وَوُجُوهٌ يَوْمَئِذٍ عَلَيَّهَا غَبْرَةٌ تَرْهَقُهَا قَتَرَةٌ أُولَئِكَ هُمُ الْكُفْرَةُ الْفَجْرَةُ؛ آری، چون آن بانگ برآید و قیامت برپا گردد، در آن روز چهره‌هایی تابان‌اند، خندان و شادمان‌اند و چهره‌هایی در آن روز بر آنها غبار غم و اندوه نشسته است و سیاهی و تیرگی آنها را فرا می‌گیرد؛ اینان همان کافرانِ بدکارِ گناه‌پیشه‌اند.»^{۲۸} ایشان یکی از مصادیق این آیه را شهدا و مجاهدین عنوان می‌کند. در روایتی از حضرت امیر^(ع) آمده است که شهدا و مجاهدین فردای قیامت صورت‌های نورانی دارند. حضرت امیر در روایت دیگری می‌فرماید اگر غازی در راه خدا جنگیده باشد، در روز قیامت وقتی که محشور می‌شود در حالی محشور می‌شود که همه بفهمند این مجاهد در راه خدا بوده است؛ یعنی طوری بیرون می‌آید و در صحنه محشر محشور می‌شود که همه بفهمند این چه‌کاره بوده است و چه کار کرده است.

بر سر پیمان خویش جان باختند و بعضی چشم به راه‌اند و هیچ پیمان خود دگرگون نکرده‌اند.»^{۲۶} از امام علی^(ع) در ذیل این آیه روایتی نقل شده است که حمزه سیدالشهدا عمویم، جعفر برادرم و ابوعبیده پسر برادرم، کسانی بودند که مصداق قسمت اول آیه‌اند؛ یعنی کسانی بودند که با خدا عهد بستند و به عهد خود وفا کردند و در راه اسلام و راه خداوند شهید شدند و کسی که مصداق قسمت دوم آیه است منم؛ چراکه من منتظر شهادت هستم و منتظر روزی هستم که به وعده خود به خداوند عمل کنم. در جریان کربلا هم بیان شده است که هر کدام از یاران و نزدیکان امام حسین^(ع) برای اجازه جنگ و جهاد خدمت ایشان می‌رسیدند امام این آیه را می‌خواند و بعدش می‌فرمود من همان منتظر هستم؛ یعنی من منتظر آن ساعتی‌ام که از طرف خداوند خطاب شود «يَا أَيَّتُهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ ارْجِعِي إِلَىٰ رَبِّكَ رَاضِيَةً مَّرْضِيَّةً فَادْخُلِي فِي عِبَادِي وَادْخُلِي جَنَّتِي.»^{۲۷}

آیت‌الله شهید صدوقی نیز در خطبه نماز جمعه در تاریخ ۲۳ آبان ۱۳۵۷ در خصوص مقام شهید عنوان می‌کند که

هدفی بالاتر می‌خواهند بهشت را ترک کنند. آنها می‌خواهند بهشت را ترک کنند تا بار دیگر شهید شوند و باز هم شهید شوند. حضرت رسول می‌فرماید وقتی که شهید کرامت و احترامی که به شهید می‌گذارند را می‌بیند، می‌خواهد از بهشت خارج شود و به دنیا بیاید و باز هم شهید شود.

شهید دستغیب نیز در خصوص مقام و جایگاه شهید و شهادت معتقد بودند که اعلی مرتبه قرب پروردگار عالم که متصل به مبدأ حیات می‌گردد از ساعت مرگ، کشته شدن در راه خداست. کسی که جانش را داد، آیا از جان عزیزتر می‌شود؟ از جان عزیزتر چه می‌شود؟ از همان لحظه فاصله گرفتن از بدن، متصل به مبدأ حیات است، به تمام سعادت‌تی که فوق آن تصور نمی‌شود. بالاتر از هر نیکی، نیکی است تا می‌رسد به کشته شدن در راه خدا، «فَوْقَ كُلِّ ذِي بَرٍّ حَتَّى يُقْتَلَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ فُلَيْسَ فَوْقَهُ بَرٌّ»؛ لذا هر وقت علی^(ع) از جبهه به سلامت برمی‌گشت، ناراحت بود و به پیغمبر صلی الله علیه و آله عرض می‌کرد: «می‌ترسم به فیض شهادت نرسم.» که پیغمبر صلی الله علیه و آله بشارت‌ش داد: «عاقبت در محراب عبادت، در راه خدا محاسنت را از خون سرت خضاب می‌نمایند»، علی^(ع) خوشحال شد، راستی چه سعادت‌تی از این بالاتر که قتل، فی سبیل الله باشد. ای رزمندگان اسلام و ای مردم ایران! بشارت باد شما را که خریدار جان شما خداست! ای جوانان عزیز! می‌دانید به چه سعادت‌تی رسیدید؟ فدای آنها که در راه خدا کشته شدند و آنان که تا شعار "لا اله الا الله" را تثبیت نکنند، آرام ننشینند. جهاد ما برای "لا اله الا الله" بود؛ این را فراموش نکنید. شکر خدای را که شما ملت اسلام کلمه توحید را یاری کردید. شما هنوز در جبهه جنگید. همه باید پاسدار انقلاب باشید. هر کس جلوتر مسامحه کرده، الآن توبه کند و در از بین بردن ریشه‌های طاغوت، همکاری نماید.^{۳۰}

آیت‌الله صدوقی سپس در خصوص مقام شهید اضافه می‌کند که موضوع دیگر درباره شهدای راه اسلام که در این روایت به آن تصریح شده، این است که احترام به شهید واجب است؛ چون وقتی شهید می‌آید، پیامبران اگر سواره هستند پیاده می‌شوند. بر این اساس، دیگر جایی برای شک و شبهه در مقام شهادت و شهید باقی نمی‌ماند. بنابراین شهید در حقیقت کسی است که پیامبران مقرب الهی به او احترام می‌گذارند و همین عمل آنها برای احترام به شهید حجت است. جبهه

ما نیز علیه کفر است و برای حفظ اسلام و مسلمین است؛ پس مقام شهدای جنگ ما هم همین است.

ایشان همچنین در این خطبه اضافه می‌کند که در روایت دیگری از حضرت رسول^(ص) آمده است: «ما من احد یدخل الجنه فیتمنی ان یخرج منها الا الشهداء فانه یتمنی ان یرجع فیقتل عشر مرآت مما یری من کرامه

الله؛ کسی نیست که وارد بهشت شود و آرزو کند از آن بیرون آید مگر شهید که به خاطر کرامتی که از جانب خداوند دیده است، آرزو می‌کند به دنیا برگردد و ده بار کشته شود.»^{۳۱} هیچ کسی نیست که وارد بهشت شود و بخواهد از بهشت با آن همه نعمت‌هایش خارج شود. اصلاً آرزوی همه انسان‌ها ورود به بهشت است، اما حضرت می‌فرماید برخی از افراد حاضرند از بهشت خارج شوند. این افراد شهدا هستند که بهشت را می‌خواهند رها کنند و از آن خارج شوند. آنها که هم لذت شهادت و هم لذت درک بهشت را چشیده‌اند، به خاطر

آیت‌الله محمد صدوقی به عنوان امام جمعه و نماینده امام خمینی^(ره) در یزد را به جرئت می‌توان از سرسخت‌ترین و پر قدرت‌ترین مخالفان خطوط انحراف، ارتجاع و ملی‌گرایی و لیبرالیسم و امثال اینها در بعد از انقلاب دانست.

شد، ترویج فرهنگ ایثار و شهادت بدون تردید از مهم‌ترین کارویژه‌های آنها بوده است و در اکثر خطبه‌ها و سخنرانی‌های خود به این موضوع اشاره می‌کردند؛ لذا مطالب بیان شده فقط قسمتی از بیانات ایشان در خصوص این موضوع است.

ب) شرکت در تشییع جنازه شهدا و توصیه به مردم برای شرکت در این مراسم

براساس آنچه در احوالات این شهدای بزرگوار و بررسی

سخنان آنها در خطبه‌های نماز جمعه وجود دارد، جای هیچ شک و تردیدی نیست که آنها عموماً اولین کسانی بودند که در مراسم تشییع شهدای جنگ تحمیلی که در آن زمان برگزار می‌شد حضور داشتند. حضور شهدای محراب در این مراسم‌ها علاوه بر اینکه به عقیده خودشان یک وظیفه شرعی بود و به این طریق به مقام شامخ شهدا احترام می‌گذاشتند،

آیت‌الله عطاءالله اشرفی اصفهانی در سال ۱۳۳۴ برای نشر معارف اسلامی با هجرت به باختران مبارزات سیاسی خود را علیه رژیم شاه شروع کرد و بارها در این راه دستگیر و زندانی شد. وی بعد از پیروزی انقلاب اسلامی از سوی امام خمینی (ره) در سال ۱۳۵۸ به امامت جمعه شهر باختران (کرمانشاه) منصوب شد.

سبب تشویق مردم برای احترام به شهدا و به عبارتی شهادت در راه اسلام بود.

در احوالاتی که از زبان دیگران درباره آیت‌الله مدنی بیان شده، بارها به این نکته اشاره شده است که ایشان علاقه عجیبی به شهدا داشتند و با وجود مشغله‌های فراوان و مسئولیت‌های مختلف در مسائل نظام، هر شهیدی که می‌آمد حتماً در تشییع، تدفین و تا آخر در مجالسش چه در تبریز و چه در اطراف شرکت می‌کرد. ناصر برپور در خصوص حضور آیت‌الله مدنی در تشییع جنازه یکی از شهدا می‌گوید:

ایشان همچنین در یکی از خطبه‌های نماز جمعه بیان کردند که رسول خدا (ص) فرمودند: خون شهید از مشک بهشتی خوشبو تر است؛ پس شهید را نشویید. این خون بهتر از مشک است. رسول خدا (ص) ملکوت را می‌بیند، ما ظاهرش را می‌بینیم. لباسش را در نیاورید؛ هیچ پوششی بهتر از همین لباس خونین شهید نیست. به همین وضع او را دفن کنید. لذا هر روزی که جنازه‌های مطهر این عزیزان را می‌آورند همه باید احترام کنیم؛ به امیددی که ان شاء الله فردای قیامت ما را شفاعت کنند. این جوانان عزیزی که در این عنفوان شباب به شوق شهادت می‌روند چه ایمانی دارند؟! احترام کنید کسی که مورد احترام خداست.^{۳۱}

آیت‌الله مدنی از دیگر شهدای محراب نیز توجه ویژه‌ای به مقام شهید و شهادت داشت و علاوه بر اینکه بارها در خطبه‌های نماز جمعه و دیگر سخنرانی‌های خود اعلام کرده بود که از شهادت و کشته شدن در راه خداوند نمی‌ترسد، همواره آرزو داشت که در جبهه‌های جنگ حضور یابد و در میان رزمندگان اسلام باشد. ایشان معتقد بود که یکی از مهم‌ترین تعالیم اسلام آرزوی شهادت است.^{۳۲} همچنین ایشان با عنایت به مقام شهدا و تسلط بر مبانی اسلامی و نظر اسلام درباره مقام شهید در آخرت، جایگاه والای شهدا در روز جزا را چنین توصیف می‌کرد: «در روایت آمده است که در روز قیامت فقط یک دسته از ممتازین اهل بهشت در کنار عرش، به سخنان امام حسین (ع) گوش می‌دهند و اینها شهدا هستند.»^{۳۳}

در پایان این بخش باید به این نکته اشاره کرد که مطالب بیان شده فقط قسمت اندکی از سخنانی است که شهدای محراب در خصوص مقام شهید و شهادت در خطبه‌های نماز جمعه و دیگر سخنرانی‌های خود که ممکن است ضبط و نگهداری نشده باشد، بیان کرده‌اند. همان‌طور که بیان

ایشان حتی در برخی از موارد مثلاً چهلّم شهدای قم، شخصاً با برخی از افراد تماس می گرفتند و از آنها دعوت می کردند تا در مراسم بزرگداشت این شهدا شرکت کنند.^{۳۶}

آیت الله صدوقی نیز با اعتقاد به اینکه احترام به شهید واجب است، یکی از نمونه های بارز این احترام را شرکت در تشییع جنازه شهدا عنوان می کرد و همواره مردم را برای شرکت در این مراسم عبادی - سیاسی دعوت کرده، خود نیز زودتر از دیگران برای حضور در این مراسم حاضر می شد.

ایشان در خصوص تشییع جنازه شهدا و تشییع کنندگان شهید در یکی از خطبه های نماز جمعه اظهار کرد: «ای برادران عزیز یزدی! خیلی فراموشکار شدید. دو شهید این روزها آوردند یزد؛ فقط و فقط خاندان شهید بوده و سپاه پاسداران. یک نفر از شما در تشییع این شهیدها شرکت نکرده اید و در بوته فراموشی گذاشته اید آنچه را که قبلاً درباره شهدا انجام می دادید. به خاطر دارم روز شهادت و تشییع مرحوم محمد منتظر قائم تمام خیابان ها از شما جمعیت پر بود؛ کمتر همچو جمعیتی دیده شده بود. برای شهدای بعد هم اگر به آن مقدار نبود، نصف، ثلث، ربع، خمس بود؛ نه اینکه هیچ کس از شما اعتنایی نکند و در تشییع شهید شرکت نکنند. و حال آنکه حدیث از رسول خداست، اولین بشارتی که خدای متعال به آن متوفایی که شما تشییعش کرده اید می دهد این است که من تمام تشییع کنندگان تو را مشمول آموزش خود قرار دادم؛ به خصوص اگر شهید باشد که تشییع شهید به مراتب از تشییع اشخاص عادی فضیلتش بیشتر، ثوابش زیادتر و تشویقی است برای کسانی که در راه خدا شهید می شوند.»^{۳۷}

آیت الله اشرفی نیز در طول جنگ تحمیلی بسیار مقید بود که در مراسم تشییع جنازه شهدا در باختران، اصفهان و خمینی شهر شرکت کنند. هیچ گاه دیده نشد یک شهید

«یادم هست گلزار شهدا تازه راه افتاده بود و پنج، شش نفر شهید دفن شده بود و همه محوطه هنوز خاک بود، خاک آن هم خیلی نرم بود. شهید حسین توانا، روحانی و اولین فرمانده بسیج مستضعفین قبل از ادغام در سپاه بود. وقتی پیکر ایشان را با چند نفر شهید دیگر دفن کردیم، بعد از دفن آنها حاج آقا نشست روی خاک، درست مثل اینکه روی یک فرش ابریشمی نشسته است. حاج آقا مثل ابر بهاری اشک می ریختند. ما فقط به ایشان نگاه می کردیم و

نمی توانستیم جلوی اشک خود را بگیریم. تا آخر برنامه همان جا نشست و همه لباسش خاک آلود شد. پاک هم نکرد و همان طور سوار ماشین شد. ما که کنار ایشان نشستیم بودیم، احساس می کردیم دارد لذت می برد که این طور خاک آلود شده است.»^{۳۸} شهید دستغیب نیز وظیفه حضور در تشییع جنازه شهدا و تشویق و ترغیب مردم برای باشکوه برگزار کردن این مراسم

را در شیراز بر عهده داشت و تلاش می کرد در تشییع جنازه شهدا شرکت کند. ایشان در مجلس یادبود شهدای بستان، با بیان اینکه بدن های ما جیفه است، همه خواهند مرد و مرگ حق است، گفت که چه بهتر است که در بستر نمیریم و در حالی بمیریم که در پیشگاه خداوند سر بلندیم و لباس شهادت در تنمان است. ایشان در واقع با بیان این سخنان در این مراسم آرزوی قلبی خود را در پیوستن به خیل شهدا اظهار کرد.^{۳۹} بر اساس آنچه سید بهاء الدین دستغیب فرزند آیت الله دستغیب، در مصاحبه خود با شاهد یاران گفته است،

ترویج فرهنگ ایثار و شهادت و تشریح آن توسط شهدای محراب از مهم ترین و اصلی ترین کارویژه های شهدای محراب بوده است.

مقدس و امری شرعی و دینی، دور از انتظار نیست اگر به این نتیجه برسیم که آنها همواره به مقام شامخ شهیدان احترام می‌گذاشتند و برای آنها احترام و ارزش زیادی قائل بودند و برای نشان‌دادن این احترام و ارزش در تشییع جنازه شهدا شرکت می‌کردند.

ج) احترام به خانواده‌های شهدا و تأکید به مردم برای ارج‌گذاشتن به خانواده‌های شهدا

براساس آنچه درخصوص احوالات شهدای محراب از زبان اطرافیان آنها آمده است، یکی از برنامه‌های ایشان باوجود همه مشکلات و مشغله‌های فکری که داشتند، سرکشی به خانواده‌های شهدا بود. این احترام و اکرام خانواده‌های شهدا در روزهای مهم سال مانند اعیاد بسیار پررنگ‌تر بود. آیت‌الله شهید دستغیب درخصوص این

حضور شهدای محراب در مراسم تشییع شهدای جنگ علاوه بر اینکه به عقیده خودشان یک وظیفه شرعی بود و به این طریق به مقام شامخ شهدا احترام می‌گذاشتند، سبب تشویق مردم به احترام به شهدا و به عبارتی شهادت در راه اسلام بود.

مطلب در یکی از خطبه‌های نماز جمعه خود اظهار کرد: «در ایام عید به خانواده‌های شهدا سرکشی کنید. الحمدلله که تاکنون از امتحان خوب بیرون آمده‌اید؛ امید است از این به بعد بیشتر و بهتر. و بدانید هم که خداوند شکور است، سپاسگزار است، خدمت شما را محو نخواهد کرد. تمام اعمالتان ثبت است و در برابرش خداوند شما را در دنیا و آخرت عزیز خواهد داشت.»^{۴۰} ایشان همچنین در جایی دیگر با اعلام نارضایتی از عیش‌ونوش و خوشگذرانی برخی از مردم بیان کرد که

در باختران تشییع شود و او در مراسم تشییع جنازه آن شهید شرکت نداشته باشد و هرگاه چند شهید تشییع می‌شدند اعلامیه‌های مبنی بر تعطیل بازار و عزای عمومی صادر می‌کرد و در خطبه‌های نماز جمعه مکرر از مردم می‌خواست که در این مراسم شرکت کنند و این را وظیفه هر فرد مؤمن و انقلابی برمی‌شمرد. ایشان درحقیقت تشییع جنازه شهدا را امری سیاسی می‌خواند؛ چراکه بارها در نماز جمعه به شکل‌گیری اجتماعات مردمی حامی انقلاب و نظام و دفاع مقدس اشاره می‌کرد و این‌گونه مراسمات و اجتماعات را خاری در چشم دشمنان و منافقان می‌دانست و حضور همه‌جانبه مردم را نشانه اتحاد آنان درمقابل دشمن و پشتیبانی از ولایت فقیه و کشور تبیین می‌کرد.^{۴۱}

در ایامی که به اصفهان می‌رفت، در این باره با آقایان آیات خادمی و طاهری اعلامیه مشترک صادر می‌کرد که در آن از مردم درخواست می‌شد در مراسم تشییع جنازه شهدا شرکت کنند. آیت‌الله اشرفی هنگام عملیات فتح‌المبین در اصفهان بود و همه‌روزه در مراسم تشییع جنازه شهدای عزیز اصفهان و خمینی‌شهر شرکت می‌کرد و بر جنازه‌هایشان نماز می‌گزارد. در یکی از مراسمی که ایشان حضور داشت بر جنازه ۱۰۵ شهید نماز خواند و در اولین مجلس بزرگداشت آنها در مسجد سید اصفهان سخنرانی کرد. همچنین در تشییع ۱۳ شهید خمینی‌شهر شرکت کرد و بر جنازه آنها نماز گزارد.^{۴۲}

در پایان باید خاطر نشان کرد که نمونه‌های ذکر شده فقط قسمتی از موارد موجود و حتی مواردی است که احیاناً در تاریخ ضبط نشده است، اما به‌رحال به اعتراف همه اطرافیان و کسانی که شهدای محراب را می‌شناختند و همچنین بنابر اعتقاد راسخ و محکم آنها به امام خمینی^(ع) و انقلاب اسلامی و تبیین جنگ تحمیلی به‌عنوان دفاع

انقلاب می‌شد، یعنی یکی از جوانان که در راه انقلاب شهید می‌شد، به زیر آوار می‌رفت یا تصادف می‌کرد، تا چندین سال خانواده عزادار و در ماتم می‌نشستند. رفتن رحمت آباد؛ وقتی وارد منزل شدم، اولین کسی که پیش آمد با روی خندان، مادر شهید بود. عکس‌های فرزندش را نشان می‌داد و آن عکسی که نشان می‌داد فرزندش گلوله خورده بود، آن عکسی که فرزندش در کفن بود. این چه توفیقی است که خداوند به این خانواده‌ها داده است؟ در منزل دیگری مادر شهیدی آمد اظهار کرد: "چون فصل میوه‌ها بود من ناراحت شدم که فرزندم نیست تا استفاده از این میوه‌ها ببرد. می‌گفت چند روز بعد یکی از دوستان فرزندم آمد و اظهار داشت که فرزند شهیدم را در خواب دیده که به من پیغام داده است که به مادرم بگو این قدر گریه نکنند، این قدر بی‌تابی نکنند، ما را متأثر نکنند، ما در این عالم از گریه شما متأسف می‌شویم. شما شاد و خرسند باشید از اینکه ما شهید شده‌ایم. پس از این پیغام متوجه شدم که فرزندم به حالات من پی برده و به‌وسیله دوستش در عالم رؤیا به من پیغام داده است." و همه کسانی که شهید داده‌اند، حرفشان این است که ما خوشحال هستیم که توانستیم شهیدانمان را در راه اسلام و قرآن هدیه بدهیم. کسانی که در این محضر تشریف دارند و همه مرتبط با شهیدان این دیار و سامان هستند، بدانند شهادتی که از بیت آنها رفتند و وارد عالم دیگری شده‌اند، هیچ‌گاه به مکروهی برخورد نمی‌کنند و همگی آنها مورد عنایت و لطف خداوند خواهند بود و نسبت به خویشاوندان نظر لطف و عنایت دارند. در این رابطه حضرت علی^(ع) فرمودند: "هر شهیدی در صحرای محشر چهل هزار نفر از خویشان، نزدیکان و همسایگان را شفاعت می‌کند." پس همه شما مشمول شفاعت شهدایی هستید که از این عالم رفتند.^{۴۲}

چطور می‌شود در جایی که ما مصیبت‌زدگان جنگی داریم، کسانی که جان نزدیکان خود را در راه حمایت و دفاع از میهن و اسلام فدا کرده‌اند، خوشگذرانی کرد. مراعات همسایه و مصیبت‌زدگان تنها به این نیست که باید به دیدارشان رفت و به آنها دلداری دارد، بلکه باید مجروحین جنگی که در بیمارستان ناله‌شان بلند است را از نزدیک دید و دلشان را محکم کرد که ملت مسلمان ایران همواره پشت آنها خواهند بود. باید همه به دیدار مجروحین جنگی در بیمارستان‌ها و همچنین مصیبت‌زدگان جنگی و خانواده‌های شهدا رفت و به آنها تسلیت گفت تا بفهمند که ملت شریف ایران قدر فداکاری آنها را می‌داند.^{۴۱}

آیت‌الله صدوقی نیز در یکی از سخنرانی‌های خود با اشاره به دیدارش با خانواده‌های شهدا، گفت: «آن دیدار آن چنان در من اثر گذاشت که از خدا خواستم ای کاش من هم به فیض شهادت نائل می‌شدم و آنچه که این خانواده‌ها در اثر دادن شهید و فدایی که برای اسلام داده‌اند [به دست آورده‌اند] ما هم به آن بهره‌های عظیم نائل می‌شدیم. در میبید ملاقاتی با مادر شهیدی داشتم؛ به قدری خندان و متبسم بود که تنها چیزی که در خاطره‌اش مخدر نبود رنج شهادت فرزندش بود. چنان اظهار خوشحالی می‌کرد که هر کس در آنجا بود اظهار شگفتی می‌کرد. یک خانواده دیگری بعد از آن که پای فرزندشان را برایشان آوردند، هیچ آه و ناله نمی‌کرد و مادر شهید می‌گفت این یک فرزندم است، من چهار فرزند دیگر دارم و می‌خواهم هر چهار فرزند را در راه خدا تقدیم کنم و پس از دادن فرزندانم خودم و شوهرم به جبهه‌ها برویم و به شهادت برسیم. این نتیجه انقلاب است و این نتیجه نهضت امام است که این چنین خانواده‌هایی به ما معرفی کرد. اگر این پیشامدها قبل از

نتیجه‌گیری

این گفتمان و اندیشه را در جامعه گسترش دهند و مشوق حضور همه‌جانبه مردم در جبهه‌ها و ارسال کمک‌های فراوان به جبهه‌ها شوند. اما در این میان به نظر می‌رسد که نقش شهدای محراب بسیار بیشتر از دیگر ائمه جمعه باشد؛ چراکه هر کدام از این شهدا بارها مورد سوء قصد منافقان قرار گرفتند که بی‌تردید مهم‌ترین دلیل این سوء قصد، تجربه موفق آنها در حفظ نظام جمهوری اسلامی و گسیل کردن مردم به جبهه‌های نبرد حق علیه باطل بوده است.

درواقع واکاوی سخنان و خطبه‌های شهدای محراب نشان می‌دهد که آنها هر هفته با تشریح جنگ تحمیلی و بیان آیات، روایات و همچنین تشریح شرایط صدر اسلام تلاش می‌کردند گفتمان جنگ تحمیلی را جنگ اسلام و کفر و حق علیه باطل جلوه دهند و با تشریح مفهوم شهید و شهادت در راه اسلام، شرکت در دفاع مقدس و جهاد دفاعی را یک وظیفه الهی برای مردم عنوان کنند. وقتی که جنگ تحمیلی در این گفتمان قرار گرفت، هم‌زمان مفهوم ایثار و شهادت در راه خداوند و حرکت انقلابی امام حسین^(ع) نیز به میان کشیده شد.

تبیین هفتگی مقام شهید و شهادت در اسلام با بیان آیات و روایات فراوانی که در خصوص این امر در منابع اسلام وجود دارد، به منظور تهییج و تشویق مردم برای رفتن به جبهه‌های نبرد و جانسپاری برای حفظ دین و اسلام کافی بود. در واقع، شهدای محراب مردم را به آنچه در اسلام درباره شهید و شهادت آمده است آشنا کردند و این آشنایی سبب شد که مردم تحت تأثیر مفهوم والای شهید و شهادت در پیشگاه خداوند، از فدا کردن جان خود برای خدا و دین خدا هیچ ابایی نداشته باشند. از طرفی، احترام و اکرامی که شهدای محراب به شهدا و خانواده آنها می‌گذاشتند و همواره در خطبه‌های نماز جمعه مردم را به آن توصیه می‌کردند، بسیار اهمیت داشت.

در نتیجه می‌توان گفت شهدای محراب در قالب نهاد روحانیت و در جایگاه امامت نماز جمعه، یکی از فریضه‌های عبادی - سیاسی اسلام که با درایت و تیزبینی امام خمینی^(ع) در اوایل انقلاب احیا شد، تاثیر بسزایی در توسعه و ترویج فرهنگ ایثار و شهادت داشتند؛ چراکه تربیون نماز جمعه که به‌عنوان یک عمل سیاسی - عبادی در اختیار امامان جمعه قرار گرفته بود، با تجمع بسیاری از متدینان همراه بود. مؤمنان که در حقیقت برای انجام یک عمل عبادی به نماز جمعه می‌رفتند، با گوش سپردن به خطبه‌های نماز جمعه که جزئی از نماز جمعه است، با مفهوم شهید، شهادت و ایثار بیش از گذشته آشنا می‌شدند و این آشنایی در واقع سبب می‌شد که آنان نیز به دنبال شیرینی شهادت بروند که نتیجه آن اعزام افراد زیادی بعد از نماز جمعه به سوی جبهه‌های دفاع مقدس و برای جانفشانی و ایثار در راه خداوند و دین بود.

در این راستا همان‌طور که بیان شد، اولین کار ویژه‌ای که شهدای محراب در خصوص جنگ تحمیلی انجام دادند، اقتدا به ولی فقیه و رهبری امام خمینی^(ع) در نشان دادن جنگ تحمیلی به‌عنوان دفاع مقدس بود. آنها در طول خطبه‌های نماز جمعه تلاش می‌کردند جنگ تحمیلی را یک جنگ مذهبی برای از بین بردن اندیشه سیاسی امام خمینی^(ع) از اسلام و در نهایت اسلام ناب تشریح کنند. زمانی که این جنگ و دعوا، خارج از جنگ انسانی تلقی شد، طبیعی بود نهاد روحانیت که خود را متولی دین و دین‌داری و حفظ دیانت مردم می‌دانست وارد این جریان شود. به عبارت دیگر، ورود مرجع تقلیدی همچون امام خمینی که در رأس نهاد روحانیت قرار داشت، به موضوع جنگ و تبدیل گفتمان جنگ تحمیلی به دفاع مقدس سبب شد که همه پیکره این نهاد مخصوصاً ائمه جمعه تلاش کنند به تبعیت از امام خمینی^(ع)

منابع:

۱. محمدابراهیم جناتی، "سیر تحول فقه اجتهادی در بستر زمان"، نشریه فقیه، دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم: ۱۳۸۸، شماره ۵۹-۶۰.
 ۲. روح الله موسوی خمینی، صحیفه امام، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی^(ع)، ۱۳۵۸، جلد ۱، ص ۳۵.
 ۳. سید علی مقدم فوجانی، نقش روحانیت در اسلام و اجتماع، تهران: انتشارات مسجد علوی صد دستگاه، ۱۳۵۸، فصل هفتم.
 ۴. محمدبن یعقوب کلینی، اصول کافی، محقق صادق حسن زاده، قم: انتشارات قائم آل محمد^(ع)، ۱۳۸۷، جلد ۳، ص ۴۱۵ و محمدباقر بن محمدتقی مجلسی، بحار الانوار، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۳، جلد ۵، ص ۵۹ و جلد ۸، ص ۲۷۷-۲۸۱ و - محمدتقی اصفهانی، ابواب الجنت فی آداب الجمعات، قم: آئین جمعه، ۱۳۶۳، ص ۳۶.
 ۵. محمدبن یعقوب کلینی، اصول کافی، پیشین، جلد ۱، ص ۴۸۰ و - محمدبن حسن طوسی، تهذیب الاحکام، بیروت: چاپ حسن موسوی خراسان، ۱۴۰۴، جلد ۳، ص ۲.
 ۶. قرآن کریم، سوره جمعه، آیه ۹.
 ۷. محمدبن جریر طبری، تاریخ الطبری (تاریخ الأمم والملوک)، چاپ بیروت، جلد ۱۰، ص ۵۳ و ۵۴.
 ۸. همان، جلد ۳، ص ۴۴۷ و ۲۷۴۰.
 ۹. احمدبن علی قلقشندی، صبح الاعشی فی صناعة الانشاء، تهران: چاپ افست، ۱۳۸۳، جلد ۱۰، ص ۱۵، ۱۹ و ۲۰.
 ۱۰. حسین بن محمدتقی نوری، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، قم: مؤسسه آل البيت علیهم السلام، ۱۴۰۸، جلد ۶، ص ۴۰.
 ۱۱. محمدباقر بن محمدتقی مجلسی، بحار الانوار، پیشین، جلد ۴، ص ۳۳۳.
 ۱۲. یزدی، ۱۳۷۵، ص ۸۴.
 ۱۳. روح الله موسوی خمینی، صحیفه امام، پیشین، جلد ۱۰، ص ۳۴۱.
 ۱۴. دفتر عقیدتی سیاسی فرماندهی معظم کل قوا، روزها و رویدادها، تهران: نشر رامین، ۱۳۷۸، جلد ۲، ص ۸۱ و ۲۹۷.
 ۱۵. روح الله موسوی خمینی، صحیفه امام، پیشین، جلد ۱۷، ص ۱۳۹-۱۴۰.
 ۱۶. علی ربانی خلخالی، شهدای روحانیت شیعه، قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، چاپ اول، ۱۳۶۲، جلد ۱، ص ۳۶۳.
 ۱۷. مرکز اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، یاران امام به روایت اسناد ساواک، (آیت الله سید اسدالله مدنی)، تهران: مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، ۱۳۷۷، صص یازده تا بیست.
 ۱۸. مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، یاران امام به روایت اسناد ساواک، (نفس مطمئنه؛ شهید آیت الله سید عبدالحسین دستغیب)، تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۷۸، صص ده تا بیست و یک.
 ۱۹. مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، یاران امام به روایت اسناد ساواک؛ (شهید آیت الله حاج شیخ محمد صدوقی)، تهران: حوزه هنری،
- سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۷، صص هشت تا نوزده.
۲۰. مرکز اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، یاران امام به روایت اسناد ساواک، آیت الله حاج شیخ عطاءالله اشرفی اصفهانی، تهران: مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، ۱۳۸۲، صص هفت تا بیست و یک.
۲۱. روح الله موسوی خمینی، صحیفه امام، پیشین، جلد ۱۷، ص ۸۲، ص ۱۴۰ و جلد ۴، ص ۱۴۱ و جلد ۳، ص ۱۲۰ و جلد ۱۸، صص ۲۷۶-۲۷۷ و جلد ۹، ص ۱۳۶ و جلد ۱۲، ص ۱۴۷.
۲۲. مجله پیام انقلاب، ۱۳۶۴، شماره ۱۴۱.
۲۳. قرآن کریم، سوره آل عمران، آیات ۱۷۱-۱۶۹.
۲۴. اسدالله مدنی، صوت های مربوط به خطبه های نماز جمعه (۱۳۵۹-۱۳۶۰)، موجود در نرم افزار محراب عشق، نشر شاهد، خطبه های نماز جمعه مدنی، صدوقی، دستغیب، اشرفی اصفهانی.
۲۵. اسدالله مدنی، پیشین، خطبه های نماز جمعه اشرفی اصفهانی.
۲۶. قرآن کریم، سوره احزاب، آیه ۲۳.
۲۷. قرآن کریم، سوره فجر، آیه ۲۷ الی ۳۰.
۲۸. قرآن کریم، سوره عبس، آیه ۲۸ به بعد.
۲۹. محدث نوری، مستدرک وسایل الشیعه، جلد ۲، ص ۲۴۳.
۳۰. سید عبدالحسین دستغیب، ولایت، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۳۹۲، ص ۱۹۰.
۳۱. اسدالله مدنی، پیشین، خطبه های نماز جمعه دستغیب، ۱۳۶۰/۷/۱۰.
۳۲. صادق گلزاده، جلوه اخلاق و فضیلت (منتخبی از درس های اخلاق، خطبه ها و دیدگاه های اخلاقی معلم اخلاق آیت الله شهید مدنی)، قم: بوستان کتاب، ۱۳۸۲، ص ۱۵۴.
۳۳. اسدالله مدنی، پیشین، سخنرانی با موضوع امام حسین^(ع).
۳۴. مصاحبه با ناصر برپور، خبرگزاری فارس، ۱۳۹۲/۶/۲۰، <http://fars-news.com/newstext.php?nn=13920619001493>.
۳۵. قاسم تبریزی، "بر سستی عرفان و جهاد"، نشریه شاهد یاران، شماره ۵۳ و ۵۴، فروردین و اردیبهشت، ۱۳۸۹، ص ۹.
۳۶. همان، ص ۳۴.
۳۷. اسدالله مدنی، پیشین، صدوقی، خطبه های نماز جمعه، ۴ اردیبهشت ۱۳۶۰.
۳۸. همان، ص ۷۶.
۳۹. همان.
۴۰. اسدالله مدنی، پیشین، دستغیب، خطبه های نماز جمعه، ۱۳۵۹/۱۲/۱۵.
۴۱. عبدالحسین دستغیب، تقوا، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۳۹۰، صص ۲۰۰-۱۹۸.
۴۲. صدرالدین دهقان، قنوت عشق؛ مجموعه دروس اخلاق و گزیده های از گفتارها و دیدگاه های سومین شهید محراب شهید صدوقی، یزد: مؤسسه انتشارات یزد، ۱۳۷۶، صص ۶۶-۶۵.